

ВИМОВНА НОРМА. ВАРІАТИВНІСТЬ ЯК ГОЛОВНА ЇЇ ОЗНАКА (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Статтю присвячено питанню залежності процесу становлення вимовної норми від такої її ознаки, як варіативність. У праці простежено умови та чинники, які сприяють виділенню мовних та мовленнєвих варіантів, визначено основні властивості мовної норми, висвітлено питання про співвідношення поняття норми з поняттями мовної структури і узусу. Розглянуто процес становлення німецької вимовної норми та значущість у ньому аспекту варіативності.

Ключові слова: вимовна норма, варіативність, система, узус.

Статья посвящена вопросу зависимости процесса становления произносительной нормы от такого ее признака, как вариативность. В работе определены условия и факторы, которые способствуют выделению языковых и речевых вариантов, основные особенности языковой нормы, освещен вопрос о соотношении понятия нормы с понятиями языковой структуры и узуса. Рассмотрен процесс становления немецкой произносительной нормы и значимость в нем аспекта вариативности.

Ключевые слова: произносительная норма, вариативность, система, узус.

This article is devoted to the question about dependence of pronunciation norm formation on such its feature as variability. The report covers conditions and factors that promote to mark out language and speech variants, that is to define main features of language norm, to consider the question about correlation of norm and usage terms. There are also given the examples of process of German pronunciation norm formation subject to variability aspect.

Key words: pronunciation norm, variability, system, usage.

Процес функціонування мови слід розуміти з погляду відправної точки розвитку теорії реалізації і норми. Останнім часом лінгвісти підкреслювали важливість структурно-системного підходу до вивчення мови. Це стало потужним поштовхом для розв'язання проблеми нормативності мови.

Термін «норма», як і багато інших термінів лінгвістики, полісемічний. На думку одних дослідників, норма – це абстрактна категорія, еталон, на який мають орієнтуватися носії мови. З іншого боку, норма – це мовна реальність, яка включає в себе широкі можливості мовленнєвої поведінки. Виходячи з останнього досвіду лінгвістичних досліджень, зокрема, соціо- та психолінгвістики, останнє трактування поняття норми видається цілком природним [9, с. 152].

В еволюції теорії мовної норми виділяють декілька етапів, що визначаються різними підходами до цього поняття в мовознавстві. Передусім, це функціональний підхід, теоретично розроблений дослідниками Празької лінгвістичної школи, системно-структурний підхід, що представлений у

працях Е. Косеріу та його послідовників і отримав поширення в 50-60 рр. ХХ ст., і, нарешті, комунікативно-діяльнісний підхід до мовної норми, розвиток якого хронологічно збігається з комунікативно-прагматичним поворотом у вивченні мови з середини 70-х рр., розвитком теорії комунікації, теорії мовленнєвих актів, соціо-лінгвістики.

Специфіка внутрішньомовної суті норми могла бути досліджена тільки з позицій функціонального підходу, і велика заслуга в цьому належить представникам Празької лінгвістичної школи (Б. Гавранек, А. Єдличка, В. Матезіус та ін.). Учені цієї школи вперше обґрунтували проблему мовної норми як одну з найбільш актуальних проблем лінгвістики й усвідомили її об'єктивний характер, що виявляється в комплексі регулярно вживаних мовних засобів у тому або іншому суспільстві.

Проте питання норми взагалі та вимовної норми зокрема розглядалися лише з позиції кодифікованих приписів. Вивчення взаємодії мовної норми з такими поняттями, як узус,

система, структура виводить на передній план таку її значущу ознаку, як варіативність, існування якої забезпечує розгляд нового підходу до становлення мовних норм. Цим і зумовлюється актуальність нашого дослідження.

Предметом дослідження є чинники варіативності мовної норми.

Мета роботи – визначити чинники, що спричинюють існування варіативності мовної норми, у т. ч. німецької. Її реалізація передбачає виконання таких завдань: 1) охарактеризувати поняття норми, визначити основні її ознаки; 2) розглянути питання про співвідношення поняття норми з поняттями мовної структури (системи) і узусу; 3) визначити вплив варіативності на становлення мовних норм німецької мови.

Поняття норми так чи інакше властиве практично будь-якій концепції мови. Воно пов'язане, перш за все, з правильністю вибору індивідом тієї чи іншої мовної форми. Норма – це вибір мовних маніфестантів, що відповідають заданим умовам протікання комунікативної діяльності та забезпечення реалізації цих маніфестантів відповідно до вимог того чи іншого типу комунікативних подій [2, с. 49].

Для кожної мови, у т. ч. німецької, норма є дуже складним явищем, що дозволяє виділити в її межах різні типи. Мовна норма була визнана в ролі невід'ємного атрибуту не лише літературної мови, але й нелітературних утворень – територіальних (місцевих) і соціальних діалектів. Саме празькі лінгвісти обґрунтували ідею розмежування мовної норми і кодифікації, звернули увагу на проблему мовної правильності й динамічний характер норми, необхідність її створення, її гнучку стабільність, історичну мінливість, співіснування в межах літературної норми відомих варіантів. Загалом ідея «множинності» норми (*Normenpluralismus*) простежується у працях празьких лінгвістів, коли визнається наявність мовної норми для місцевих і соціальних діалектів або окремо для усних і письмових висловлювань.

Вагомий внесок у вивчення внутрішньомовної суті норми як у своїх ранніх, так і пізніших дослідженнях зробив уругвайський лінгвіст Е. Косеріу. Виходячи з представленого у лінгвіста розуміння мовної норми, слід визначити її як сукупність найстійкіших, традиційних реалізацій елементів мовної структури, відібраних і закріплених суспільною мовною практикою [11, с. 555].

Таке визначення мовної норми потребує уточнення, оскільки воно вимагає розв'язання цілої низки питань. До цього числа належать передусім поставлене Л. Сльмслевим питання про співвідношення поняття норми з поняттями мовної структури (системи) і узуса [5, с. 111-120]. Система охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку та еталони для відповідної мовленнєвої діяльності, норма ж включає моделі, історично вже реалізовані за допомогою цієї техніки і за цими еталонами. Система втілює структурні потенції мови, а норма – що конкретно

реалізовується і прийняте в певному суспільстві. До того ж в основі норми лежать відношення диференціації, а в основі системи – ідентифікації.

На думку Л. А. Вербицької, система характеризує сучасний стан мови, а норма складається як із сучасних, неканонізованих правил, так і з тих, що вже канонізовані і в минулому відповідали системі [3, с. 42].

У теорії чинних мовних суперечностей дослідник М. В. Панов вивчав також антиномію системи та норми. Він зазначав, що під системою мови слід розуміти сукупність можливостей, які мова надає мовцям для вираження тих чи інших смислів, але в реальній мовленнєвій діяльності, що регулюється певними нормами, реалізуються далеко не всі з цих можливостей, тобто норма фільтрує те, що дає їй система. Сама антиномія полягає в тому, що система «дозволяє» набагато більше з того, що «схвалює» норма [5, с. 115-120].

Норма як поняття менш абстрактне виявляється більш «місткою», вона базується на значно більшому числі ознак, ніж мовна структура. Для ілюстрації цього явища візьмемо приклад Е. Косеріу, який на матеріалі німецької мови показує, що фонемі /r/, тобто одному структурному елементу, відповідають два вільні нормативні варіанти – [r] і [R].

Іншим поняттям функціонального плану є узус, що відрізняється від норми тим, що він завжди містить певне число оказіональних, нетрадиційних і навіть некоректних реалізацій, хоча деякі з них можуть бути досить стійкими (пор. нім. *interezant* замість *interessant*). Структура мови і її узус (що охоплює, таким чином, усю сукупність реальних використань мови) є тими загальними межами, в яких існує мовна норма [11, с. 558].

Враховуючи взаємодію понять «норма», «система» та «узус», можна сміливо стверджувати про процеси вживання (мови) та процеси наказу (кодифікації мовних явищ), при чому перший передує другому. В німецькій лінгвістичній літературі ці процеси відобразилися в термінах *Ist-Norm* та *Soll-Norm* відповідно [13, с. 25]. Конкретне спілкування має відповідати не лише тому, що говориться або пишеться, але й тому, кому говориться, як, коли і чому [8, с. 50].

У сучасному мовознавстві розрізняють два нових аспекти поняття мовної норми – об'єктивну мовну норму, загальноприйнятую в конкретному колективі форму мовних засобів, та оціночну, аксіологічну, норму, яка встановлює правильність і неправильність об'єктивних норм. Норма відповідає не тому, що можна сказати, а тому, що вже сказано і що за традицією говориться в певному суспільстві.

Х. Штегер вважає, що кожна група мовного колективу володіє власною мовною нормою. Плюралізм соціально зумовлених мовних норм дуже точно відбиває соціальний плюралізм суспільства. У процесі формування німецької літературної мови проблема нормування полягала в подоланні регіональних норм. Зараз під прикриттям

видимої єдності німецької літературної мови, не контактуючи одна з одною, існують численні конкуруючі соціальні норми. І проблема нормування полягає в тому, щоб досягти такого співвідношення між соціальними нормами, за якого всі вони самостійно, але в одному напрямі сприяли б підвищенню рівня мовної норми [16, с. 357].

Вимовні норми, як інші мовні норми, з одного боку, консервативні та відповідають орфоепічним традиціям найбільш освіченої частини суспільства, але, з іншого боку, вони динамічні та змінюються під впливом зовнішніх (соціальних) факторів і внутрішніх тенденцій розвитку мовної системи.

У лінгвістичній літературі пропонуються шість основних ознак мовних норм, на основі яких можлива їхня типологія:

- 1) можливість/неможливість відхилень (абсолютність/відносність норм);
- 2) соціальність/природність («рукотворні»/«нерукотворні» норми);
- 3) позитивність/негативність (рекомендаційні/заборонні правила);
- 4) розтяжність (варіативна) / стандартність (середньостатистичні/точні норми);
- 5) діакронність/синхронність (закономірність розвитку/правила функціонування);
- 6) престижність/непрестижність (для соціальних норм) [1, с. 75].

Мовці не завжди мають усвідомлене поняття про норму і про можливі допустимі відмінності в реалізації фонологічних опозицій. Подібні відмінності бувають результатом регіональної або діалектної приналежності носія мови, його культурного рівня, соціального або професійного середовища, а також приналежності до певного покоління або роду. Найбільш яскраво проступають діалектні відмінності, меншою мірою – вікові, професійні та культурно-соціальні [9, с. 151].

Загалом, проблема норми – це проблема співвідношення між деякими варіантами та інваріантами, варіформами та гіперформами. Тобто завдання кодифікації напряму залежить від результатів пошуку варіформ, що дозволяють їх систематизувати і звести в єдину систему правил. Реальні нормалізація та кодифікація вимови можливі лише за умови опори на багатосторонню мовленнєву практику з орієнтацією на регіо- та соціолекти, на комунікативну специфіку та види мовленнєвої діяльності.

Літературні норми, що формуються, зазвичай мають деяку територіальну основу, а також соціальну та функціональну базу (мова певних видів писемності або сфер усного спілкування, носіями якої є ті або інші суспільні верстви). Однак літературна норма рідко повністю збігається з яким-небудь територіальним або соціальним узусом, оскільки сама літературна мова є надуніверсальною формою, що характеризується надтериторіальністю та позаособистісністю. У територіальному плані провідну роль для формування літературної норми зазвичай відіграють центральні райони країни, що знаходяться навколо

столиці. Але це не завжди так. Жителі Берліна володіють одним з найбільш яскраво виражених німецьких діалектів, який одночасно найменше схожий на ганноверську чи гамбурзьку вимову, які вважаються єдиним реальним втіленням німецької літературної мови.

Разом з тим територіальна основа літературної норми може бути охарактеризована і з погляду її більшої чи меншої однорідності. Гетерогенність системи літературної мови може бути викликана різними історичними причинами. До найбільш ймовірних з них визначають неоднорідність діалектної бази літературної мови, зрушення діалектної основи або історичну заміну однієї основи іншою. Німецька мова також відрізняється гетерогенністю, пов'язаною з різними історичними причинами.

Відповідна характеристика літературної норми німецької мови визначається змішаним характером східносередньонімецьких діалектів, що лягли в її основу, а також інтенсивною взаємодією локальних літературних традицій, що спиралися на різні діалектні групи.

Літературна норма фіксується в граматичних довідниках та словниках і є, як будь-яка інша соціально зумовлена норма, обов'язковою для всіх членів колективу, що розмовляють цією мовою. Підкреслимо у зв'язку з цим, що специфічною ознакою літературних норм, яка відрізняє їх від діалектичних норм, є не стільки обов'язковість, скільки обробленість і усвідомленість. Діалектна норма є, по суті, не менш обов'язковою для її носія, але вона слабше усвідомлюється і менш оброблена.

Відповідно до новітніх досліджень, німецька вимовна норма характеризується появою безлічі стилістичних варіантів залежно від ситуації мовлення, які у фонетичному плані виражаються у вигляді асимілятивних редукцій і звукових модифікацій. Так, наприклад, один з провідних німецьких фонетистів Г. Майнхольд стверджував, що німецький вимовний стандарт є не гомогенним, а більшою мірою варіативним феноменом, де великому числу звукових комплексів властива наявність різних фонетичних форм (варіантів) [14, с. 289].

Норма вимови німецької мови визначається як регіональна, єдина для всіх носіїв цієї мови і вільна від впливу діалектів. Шлях становлення німецької вимовної норми є досить тривалим. Але першим, хто зробив вагомий внесок у її кодифікацію, був Вільгельм Вістор, який у 1885 році написав книгу «Німецька літературна вимова». Далі справу лінгвіста перейняв Теодор Зібс. У 1898 році він видає книгу «Німецька сценічна вимова». Саме сценічне мовлення, як вважає автор, є ідеальною нормою вимови. Т. Зібс визначив основні правила вимови та інтонації і зазначив, що письмове мовлення не повинно бути визначальним для розмовного.

В 1962 році виходить перший словник вимови серії ДУДЕН за редакцією Макса Майнхольда та Пауля Гребе. Варто відзначити, що перше видання базується на сценічній вимові, а подальші редакції

(1974, 1990) – на загальноживаному варіанті вимови німецької мови – стандартній вимові. Неабияке значення для німецької вимовної норми мають дослідження в галузі німецької фонетики та фонології Г. Крехта, завдяки яким у 1964 році в світ вийшов «Орфоепічний словник німецької літературної мови». В цьому словнику за зразок для кодифікації було взято вимову дикторів радіо і телебачення у випусках новин, читання наукових текстів та наукових доповідей [8, с. 54-55].

У 1982 році комісія німецьких лінгвістів за редакцією Урсули Штетцер видає «Великий словник німецької вимови», який містить виділені Г. Майнхольдом 4 стилістичні типи ситуативної вимови. Складаючи словник, автори відштовхувалися від того, що орфоепічна норма є вживаною, уніфікованою, близькою до вимовної дійсності нормою, що відображається письмово, не несе відбитків кокретного діалекту чи соціолекту, чітко вимовляється і є зрозумілою для всіх носіїв мови [8, с. 55].

Сучасний етап кодифікації вимовних норм німецького літературної мови пов'язаний з фактичним розширенням основи орфоепічних норм, для яких орієнтиром стає вимова по радіо і телебаченню. Таким чином, розходження між кодифікованій нормою і реальним літературним узусом викликає потребу в оновленні кодифікації. Саме тому і на сучасному етапі фонетичної кодифікації допускаються варіанти (*Foto* та *Photo*, *Couch* та *Kautsch*) [15; 23].

Дослідження вимовної норми залишаються актуальними, оскільки сама ця норма у зіставленні з іншими її мовним різновидами – орфографічною, граматичною, лексичною, синтаксичною та ін. – найменшою мірою консервативна, найбільш рухлива і помітно змінюється навіть за достатньо невеликий проміжок часу.

Розглядаючи питання варіативності мовної норми, слід зазначити, що ще Л. В. Щерба звертав увагу на той факт, що дуже часто норма допускає два способи вираження, вважаючи обидва правильними [12, с. 97]. Тому, безумовно, виправданим можна вважати використання поняття нормативної варіативності, а саму варіативність розглядати як загальну ознаку мовної норми. Мовна норма базується на варіативності [4, с. 15-16], оскільки варіанти, які пронизують усю мову, її систему і реалізацію в мові, не лише неминучі, але й потрібні.

Сьогодні неможливо досліджувати різноманітні питання варіативності мови без урахування мовного рівня, до якого вони належать, – літературного, побутово-розмовного, просторічного, діалектного, соціолектного, ідіолектного тощо. На думку Г. Вольфа, мовні зміни є не одноразовим актом, а порівняно довгим процесом. Спочатку він відбувається на ідіолектному рівні. Тільки після прийняття його більш широким колективом мовців індивідуальна зміна отримує шанс бути визнаною мовною спільністю. На жаль, Г. Вольф не уточнює, про який саме колектив мовців

йдеться. Він лише робить уточнення, що первинну реалізацію варіанта на фонетичному рівні можна пояснити структурними, «іманентними» щодо мови чинниками, такими, як артикуляційна база, кількісні характеристики звуків, темп мовлення, мелодика, акцент та інші. Автор доходить висновку, що ці «механічні», «спонтанні» (в термінах молодогограматиків) чинники мають бути глибоко перевірені впливом елементів соціального порядку [17, с. 696-716].

Зміни нормативної характеристики варіантів, їхня диференціація у функціонально-стилістичному плані важливі для правильної оцінки перспективності варіантів з урахуванням закономірностей розвитку мови. Значна варіативність літературної мови на ранніх етапах її розвитку відзначена на матеріалі різних мов багатьма дослідниками. Зі встановленням літературної норми нестійкість і варіативність істотно обмежуються. Це обмеження відбувається за рахунок різних процесів. Спостерігається, наприклад, зменшення деяких типів варіювання. Ряд варіантів відтісняється за межі літературної мови або зовсім зникне з вжитку, порівн., наприклад, нім. *seind* (*sind*), *sahe* (*sah*), *fleugt* (*fliegt*).

Спостерігаються також істотні зміни в діапазоні і характері варіювання. При цьому слід зазначити: а) тенденцію до укорочення варіантного ряду за рахунок скорочення числа одиниць, що перебувають у відношеннях варіювання: порівн. нім. *Konti* (*Kontos*, *Konten*); б) тенденцію до зменшення діапазону варіювання в результаті лексемних, парадигматичних та позиційних обмежень у використанні окремих варіантів. Крайньою ланкою обмежень цього типу є ізоляція окремих варіантів у складі стійких словосполучень типу *auf Erden*, *Auf gut Glück!*; в) тенденцію до переходу повних варіантів до групи варіантів неповних, пов'язану з появою у них деяких додаткових розмежувань різного плану, порівн. нім. *wurde* – поет. *ward*, *die Lager* – торг. *die Leger*.

У німецькій орфоепічній нормі розвиток варіантних реалізацій характеризує динамічні процеси, що дозволяють виявити різновиди варіювання, які є актуальними для визначення етапів зміни нормативної вимови [7, с. 108]. Велике значення для вимовної норми німецької мови відіграє процес розробки сучасного проекту творення нових кодифікованих вимог до орфоепії, що здійснюється, починаючи з 1990 року, мовленнєзнавцями-германістами об'єднаної Німеччини. Цей проект відомий під назвою «Нова редакція вимовного словника німецької мови» і включає програму, згідно з якою вирішується цілий ряд завдань кодифікації вимови сучасної німецької мови з опорою на знання сучасного вимовного узусу з урахуванням ситуативних та комунікативних факторів. У зв'язку з цим особливе місце в розробці проекту посідають стилістично зумовлені вимовні варіанти.

У цілому ж, у сучасній німецькій мові, внаслідок її поліваріаційної структури в принципі

не може бути спільної норми вимови. Кодифікована норма стандартної вимови є абстракцією, що відображає діяльність нормалі заторів вимови від Зібса до наших днів. Єдина вимовна

норма може розглядатися лише як норма для мови, тобто як регулятор розподілення фонетичних одиниць між собою [2, с. 27].

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Бухаров В. М. Варианты норм произношения современного немецкого литературного языка / В. М. Бухаров. – Нижний Новгород, 1995. – 138 с.
3. Вербицкая Л. А. К вопросу о соотношении нормы и вариантов / Л. А. Вербицкая // Звуковой строй языка. – М. : Наука, 1979. – С. 38-44.
4. Девкин В. Д. Разное понимание вариативности / В. Д. Девкин // Проблемы вариативности в германских языках : тез. докл. Всесоюз. конф. – М., 1988. – С. 15-16.
5. Ельмслев Л. Язык и речь / Л. Ельмслев // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. I. – М. : Наука, 1965. – 275 с.
6. Крысин Л. П. М. В. Панов как социолог языка / Л. П. Крысин // Общественные науки и современность. – 2006. – № 6. – С. 115-120.
7. Нерсисян Ж. С. О некоторых изменениях в произносительной норме немецкого языка / Ж. С. Нерсисян // Вариативность в литературном произношении. Борьба вокруг нормы: [научные работы факультетов и кафедр МДПУ]. – М. : Изд-во МДПУ, 2006. – С. 108-111.
8. Петренко А. Д. 100 років кодифікації вимовної норми німецької літературної мови. Мовознавство / А. Д. Петренко, Д. А. Петренко, Е. Ш. Ісаєв. – Київ, 2002. – С. 49-56.
9. Социолінгвістическа вариативність національного мови як цілісної структури : колективна монографія / [А. Д. Петренко, Д. А. Петренко, Д. М. Храбскова, Э. Ш. Ісаєв]. – Севастополь : Український морський інститут, 2009. – 182 с.
10. Потапова Р. К. Речеведення в Німеччині : виникнення, розвиток, внесок в фонетичні науки / Р. К. Потапова // Реферативний журнал. Соціальні та гуманітарні науки. – Сер. VI. – № 4. – 1999.
11. Серебренников Б. А. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Б. А. Серебренников ; [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Издательство «НАУКА» – 1970. – 597 с.
12. Щерба Л. В. Досвід загальної теорії лексикографії : [Етюд I. Основні типи словників] / Л. В. Щерба // Вісті Академії наук СРСР. Відділення літератури і мови = Bulletin de l' Académie des sciences ... М. : Вид-во АН СРСР, 1940. – [Т. I]. – № 3. – С. 89-117.
13. Albrecht J. «Substandard» und «Subnorm»: Die nicht exemplarischen Ausprägungen der «historischen Sprache» aus varietätenlinguistischer Sicht // Sprachlicher Substandard. – Tübingen, 1986.
14. Meinhold G. Phonologische Ebenen in der deutschen Standardausssprache // Deutsch als Fremdsprache. – München / Berlin: Langenscheidt Verlag. – Heft 5. – 1986. – S. 288-293
15. Russ, C.V.J. (1992) 'Variation im Deutschen: die Perspektive der Auslandsgermanistik', Der Deutschunterricht, 44:5-15.
16. Steger H. Sprachverhalten – Sprachsystem – Sprachnorm // Bd. 1. Soziolinguistik Ausätze zur soziolinguistischen Theoriebildung. Bd. 2. Anwendungsbereiche der Soziolinguistik. Darmstadt, 1982.
17. Wolf H. Sprachwandel in soziolinguistischer Sicht. // Germanistische Linguistik. – Olms. – Varia 1, 1970. – Nr. 6.

© Корягіна А. Ю., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 25.09.2012 р.

КОРЯГІНА А. Ю. – здобувач кафедри теорії та практики перекладу та соціолінгвістики Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, викладач Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Коло наукових інтересів: німецька розмовна мова, фонетика розмовного мовлення, соціофонетика, фоностилїстика.